

พรหมลীหน้ำ

ฉนิต อยู่โพธิ์
เรียบเรียง

กรมศิลปากร

พิมพ์ถวายพระภิกษุและสามเณร
ซึ่งเข้าช้มพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
ในเทศกาลเข้าพรรษา

พ.ศ. ๒๕๐๙

ประกาศอนุมิตนา

ในการเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ให้พระภิกษุและสามเณรเข้าชม
เป็น พิเศษในเทศกาลเข้าพรรษา เมื่อวันที่เสาร์ ที่ ๑๗ และวันอาทิตย์ ที่ ๑๘ กรกฎาคม ๒๕๐๘
รวม ๒ วัน มีพระภิกษุและสามเณรเข้าชมรวมทั้งสิ้น ๒๒,๑๙๖ รูป และในโอกาสนี้ได้มี
ท่านผู้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์ น้าอัครมณเฑียรเครื่องคัม ยาสุม ยารักษาโรค และกัปปิยภัณฑ์
อื่นๆ ถวายแด่พระภิกษุและสามเณร ดังนี้

วพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร และท่านผู้หญิง	บริจาคเงินจำนวน	๑,๐๐๐ บาท
พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ และชายา	ทรงบริจาคเงินจำนวน	๒๐๐ บาท
วพณฯ พลเอก ประภาส จารุเสถียร และคุณหญิง	บริจาคเงินจำนวน	๕๐๐ บาท
วพณฯ ม.ล. ปิ่น มาลากุล และคุณหญิง	บริจาคเงินจำนวน	๕๐๐ บาท
วพณฯ นายสุนทร หงส์ลดารมภ์ และคุณหญิง	บริจาคเงินจำนวน	๓๐๐ บาท
วพณฯ พระยาอรรธการิย์นิพนธ์	บริจาคเงินจำนวน	๒๐๐ บาท
วพณฯ พระประกาศสหกรณ์	บริจาคเงินจำนวน	๕๐๐ บาท
ธนาคารกรุงเทพ ฯ จำกัด	บริจาคเงินจำนวน	๑,๐๐๐ บาท
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวกร	บริจาคเงินจำนวน	๑,๐๐๐ บาท
นายธาดา วานิชสมบัติ (ห้างโบราณวัตถุไทย)	บริจาคเงินจำนวน	๕๐๐ บาท
บริษัทयोगงบรรจพัสต จำกัด	บริจาคเงินจำนวน	๓๐๐ บาท
องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย	บริจาคเงินจำนวน	๓๐๕ บาท
พันเอก พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร	ทรงบริจาคเงินจำนวน	๓๐๐ บาท
ร้านยอนนี เยมส์	บริจาคเงินจำนวน	๒๐๐ บาท

(อ่านต่อปกหลังด้านใน)

พรหมลัทธิ

ฉนิต อยู่โพธิ์
เรียบเรียง

กรมศิลปากร

พิมพ์ถวายพระภิกษุและสามเณร
ซึ่งเข้าชัมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
ในเทศกาลเข้าพรรษา

พ.ศ. ๒๕๐๙

เรื่อง

พรหมส่นา

ธนิต อยู่โพธิ์ เรียบเรียง

กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในเทศกาลเข้าพรรษา

พ.ศ. ๒๕๐๙

จำนวน ๒๐,๐๐๐ ฉบับ

คำนำ

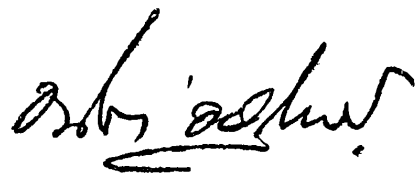
ตามที่กรมศิลปากรเคยเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ให้พระภิกษุสามเณรเข้าชมในเทศกาลเข้าพรรษา ณ วันแรม ๔ ค่ำ และแรม ๕ ค่ำ เป็นประเพณีประจำปีตลอดมา นั้น ในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ นี้ ตรงกับวันที่ ๕ และที่ ๖ สิงหาคม และได้เรียบเรียงเรื่อง “พรหมสี่หน้า” ตามหลักฐานศิลปและโบราณคดีขึ้นจัดพิมพ์เป็นหนังสือถวาย เพื่อเป็นเครื่องประดับสติปัญญาตามฐานานุกรม เช่นเคยปฏิบัติมา

โดยที่ท่านพุทธศาสนิกชนได้มีจิตศรัทธาปสาทะร่วมกันบริจาคไทยธรรมและวัตถุปัจจัยมอบให้กรมศิลปากรจัดสิ่งซึ่งเป็นสุขบริโภควายเป็นกาลทานแก่พระภิกษุสามเณรเป็นประจำ ข้าพเจ้าจึงขอนำเอาสถิติของพระภิกษุสามเณร ซึ่งเข้าชมและศึกษาหาความรู้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ในวันเปิดต้อนรับ ณ เทศกาลเข้าพรรษา ย้อนหลังไปสัก ๔ ปี มาเสนอเพื่อเป็นเครื่องเจริญศรัทธาและเพิ่มพูนความเลื่อมใสในกุศลบริจาคโดยยิ่ง ๆ ขึ้น ซึ่งมีสถิติดังนี้

พ.ศ. ๒๕๐๕	พระภิกษุสามเณร	เข้าชม	๑๔,๑๓๙	รูป
พ.ศ. ๒๕๐๖	พระภิกษุสามเณร	เข้าชม	๑๘,๘๑๑	รูป
พ.ศ. ๒๕๐๗	พระภิกษุสามเณร	เข้าชม	๑๙,๗๑๕	รูป
พ.ศ. ๒๕๐๘	พระภิกษุสามเณร	เข้าชม	๒๒,๑๙๖	รูป

ตามสถิติข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า พระภิกษุสามเณรเข้าชมพิพิธ-
ภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ซึ่งกรมศิลปากรเปิดถวายเป็น
ประจำปีในเทศกาลเข้าพรรษา เพิ่มจำนวนขึ้นโดยลำดับ นับ
เป็นเนืองนาบุญของพุทธศาสนิกชนผู้มีกุศลเจตนาโดยทั่วไป

ขออนุโมทนาในกุศลจริยาทานมัย ซึ่งบรรดาท่านพุทธ-
ศาสนิกชน ทั้งท่านแต่ ๖ พณ ๖ นายกรัฐมนตรีและท่านผู้หญิง
ท่านรัฐมนตรีและคุณหญิง ท่านเจ้าของ ผู้จัดการ ห้างร้าน
บริษัท องค์การ และท่านสาธุชนทั้งหลาย ซึ่งได้มีจิตศรัทธา
บริจาคทรัพย์ น้ำอัฐม เครื่องดื่ม ยาสูบ ยารักษาโรค และกัป-
ปียภัณฑ์อื่นๆ ส่งมาให้กรมศิลปากรจัดสิ่งซึ่งเป็นสุขบริโภควาย
เป็นกาลทาน แก่พระภิกษุสามเณรที่เข้าชมพิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ พระนคร ในเทศกาลเข้าพรรษา ปี พ.ศ. ๒๕๐๙ นี้
ขอทุกท่านจงประสบแต่สิ่งมิ่งมงคลสมบูรณ์พูนผลด้วยจตุรพิธพร
ตลอดกาลนาน เทอญ.

กรมศิลปากร

๓๑ กรกฎาคม ๒๕๐๙

รูปที่ ๑

พระพุทธเจ้า ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

ภาพปูนปั้น ศิลปสุโขทัย ที่ซุ้มมณฑปด้านใต้วัดตระพังทองกลาง จังหวัดสุโขทัย
มีพระพรหมสี่หน้าเชิญครุฑอยู่เบื้องซ้ายพระพุทธองค์ และพระอินทร์เชิญครุฑอยู่เบื้องขวา

รูปที่ ๒

ปางประสูติ

ศิลาจำหลักรูปเสมอ ได้มาจากนครวัด

ศิลปสมัยลพบุรี

มีพระพรหมสี่หน้าเชิญภาชนะรองรับพระโพธิสัตว์
ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พรหมสี่หน้า

อนิต อยู่โพธิ์
เรียบเรียง

พุทธศาสนิกชนคนไทยทั่วไป แม้จะนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลัก แต่เราก็นับถือเทวดาและเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ควบคู่กันไปด้วย เช่นที่มักกล่าวกันติดปากว่า “ถือพุทธถือไสย” แต่ก็นับถือพระเป็นเจ้าทั้งสามของพราหมณ์ คือ พระพรหม พระอิศวร และพระนารายณ์ เพียงเป็นอันตบรองลงมาจากพระพุทธเจ้า และดูเหมือนจะยกย่องอยู่ในอันตบต่ำกว่าพระอินทร์เสียอีกด้วย มิหนำซ้ำในวรรณคดีของไทยเรายังนำเอาพระอินทร์ไปแทรกแทนพระเป็นเจ้าบางองค์ในบางคราว เช่นใน โคลงนิราศนรินทร์ ที่กล่าวว่า

๑ พันเนตรภูวนาถตั้ง
พักตร์สี่แปดโสดพัง
กฤษณนิทรเลอหลัง
สองพิโยครำร่อ

ดาระวัง ใดฮา
๕ ๕
อนอ
นาคหลับ ฤาพ่อ
เทพท้าวทำเมิน ฯ

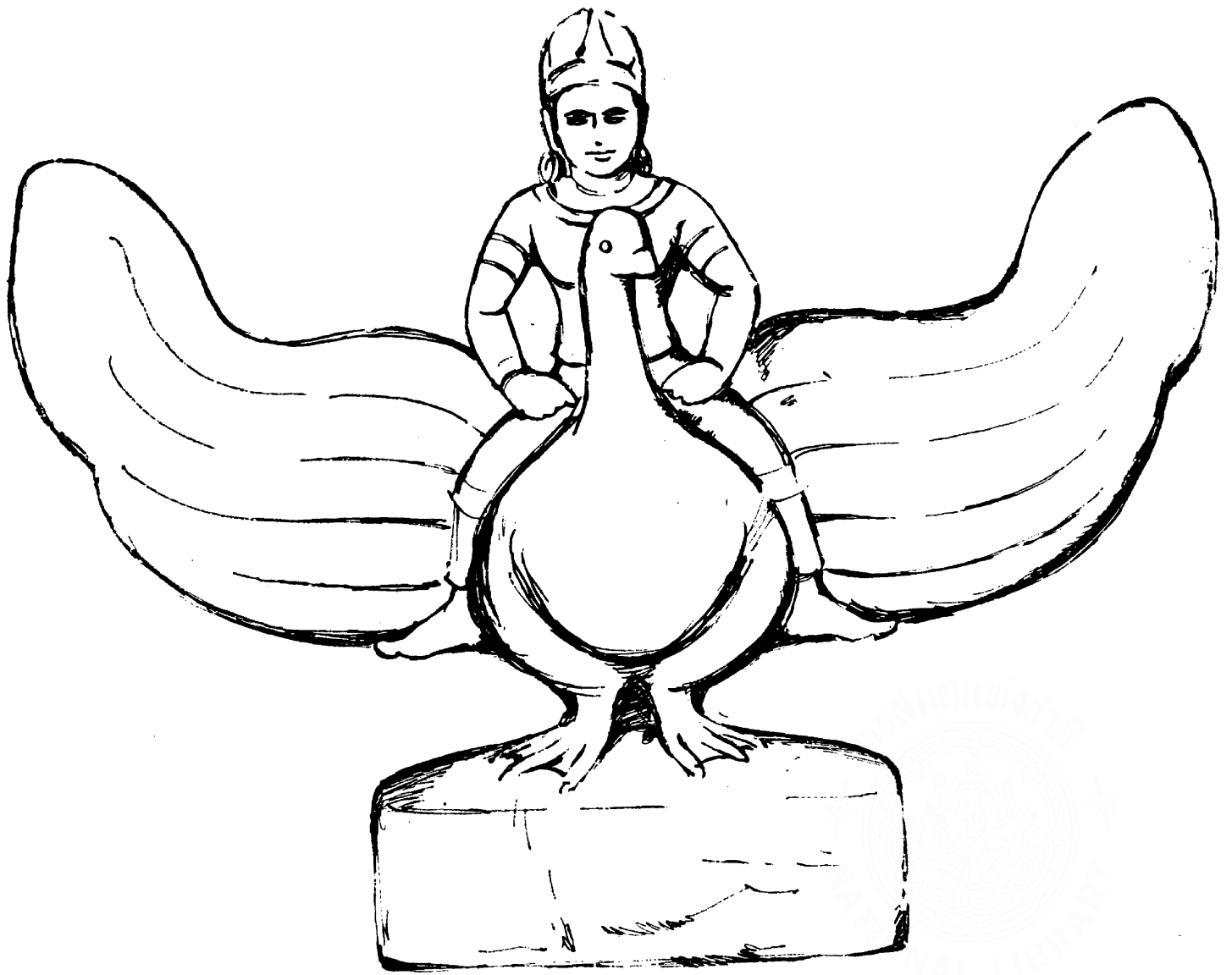
ในโคลงบทนี้ นำเอา “*พັນเนตร*” คือ พระอินทร์ เข้า
แทนพระอิศวร คือ “*ตรีเนตร*” และกล่าวถึงพระเป็นเจ้าของ
พราหมณ์ไว้ ๒ องค์ คือ พระพรหมกับพระนารายณ์ เราได้
ความชัดว่า พระพรหม ในโคลงบทนี้ ระบุถึงด้วยกวีโวหารว่า
“*พักตร์สี่แปดโสด*” คือ บอกด้วยลักษณะว่า พระพรหมมีสี่
หน้าแปดหู และกวีโบราณ บางทีจะเป็นสมัยอยุธยา ก็ระบุพระ
เป็นเจ้าทั้งสามองค์ไว้ในโคลงบทเดียวกันไพบเราะน่าฟังว่า

๑ สี่หน้าบ้ายหน้า	คูดิน
ตรีเนตรลิมแลถวิล	แหล่งหล้า
นารายณ์บรรทมสินธุ์	นันทน
สองโศกสามเจ้าฟ้า	บเอออาดูร ฯ

ในโคลงบทนี้ก็ระบุถึงพระเป็นเจ้า “*สี่หน้า*” ไว้อีก ซึ่ง
เป็นการแน่นอนว่าหมายถึงพระพรหม ดูเหมือนว่า เราจะรู้จัก
หน้าตาของพระพรหมกันดีเท่าๆ กับรู้จักหน้าตาของพระอินทร์
เพราะทั้งพระอินทร์และพระพรหม ชอบมาเผชิญหน้ากับเราใน
ขณะมีอารมณ์เคร่งเครียด เช่นที่พูดกันว่า “ไม่เลือกหน้าอินทร์
หน้าพรหม” และตามเรื่องราวในพระพุทธรศาสนา ดูเหมือน
พระอินทร์พระพรหมจะเป็นตัวประกอบเข้ามาเกี่ยวข้องกับ
พระพุทธรเจ้าของเราในพระพุทธรประวัติตอนสำคัญๆ หลายตอน
เช่น เมื่อตอนพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาจนทรงท้อ

รูปที่ ๓ พระพรหมทรงหงส์ ?

พระพรหมทรงหงส์ ?

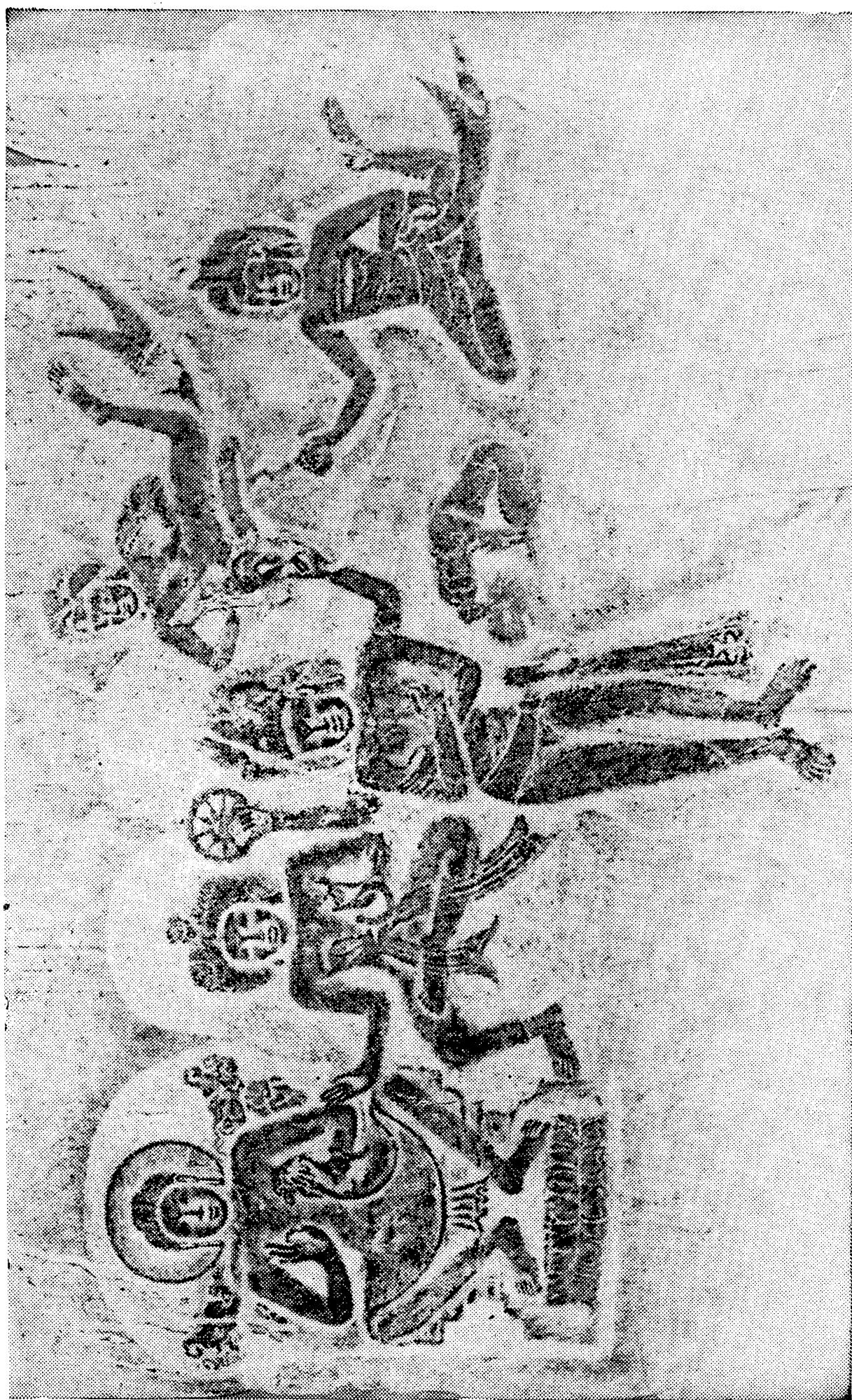
ภาพลายเส้นจากรูปที่ ๓ แสดงให้เห็นรายละเอียดของรูป

พระทัย พระอินทร์ก็เอาพิณสามสายมาคิดทำอุปมาเปรียบเทียบ
ให้ทรงกำหนดความเพียรจนได้ตรัสรู้ และเมื่อตรัสรู้แล้ว ทรงท้อ
พระทัยที่จะสั่งสอนเวไนยสัตว์ พระพรหมสหมันบดีก็มาทูล
อาราธนาให้เทศน์โปรดเวไนยสัตว์ เช่นที่อ้างถึงในคำอาราธนา
ธรรมว่า “พฺรหฺมา จ โลกาธิปติ สหฺมปติ” เมื่อพระพุทธเจ้า
เสด็จขึ้นไปเทศนาโปรดพระพุทฺธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
แล้วเสด็จกลับลงมา ก็มีพระอินทร์กับพระพรหมตามลงมาส่ง
เสด็จ เรื่องเหล่านี้ทำให้เห็นว่า พระอินทร์กับพระพรหมเข้า
มาเกี่ยวข้องในพุทธประวัติ อยู่หลายครั้ง หลายตอน และเมื่อ
พูดถึงพรหม เราก็นึกเห็นกันทันทีว่ามีสี่หน้า เช่น “พิกฺขร
สํแปดโสตฺถํ อนฺตํ” หรือ “สี่หน้าบ้ายหน้า คุณิน”
ดังกล่าวถึงในโคลง ๒ บทที่ยกมาข้างต้น แม้ในวงการ
นาฏศิลป์ ก็มีชื่อเรียกทำรำมาแต่โบราณว่า “พรหมสี่หน้า”
เมื่อเราดูรูปเขียน รูปปั้น รูปหล่อ แกะสลัก เช่น รูปเศียร
พระพรหม ในเรื่องนางสงกรานต์ประจำปี ก็เขียนกันมาเป็น
รูปพระพรหมสี่หน้า จิตรกรรมฝาผนังที่เขียนเป็นเทพชุมนุมไว้
ตามผนังโบสถ์วิหาร เช่นที่วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี
เขียนเป็นพระพรหมสี่หน้าสี่มือ ที่หน้าบันด้านตะวันออก
พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
แกะจำหลักเป็นรูปพระพรหมสี่หน้า มีสี่มือ แต่ประหลาดอยู่ที่

ภาพเทพชุมนุมผาผนังภายในพระที่นั่งองค์นั้นเขียนเป็นพรหม
สี่หน้า แต่มีสองมือ ชำในทีบางแห่งบางที่ก็ทำเป็นพรหมสี่หน้า
สี่มือ และขีหลงส์เสียอีก เช่น ที่หน้าบันทิศตะวันตกพระอุโบสถ
วัดราชบูรณะ ที่สร้างใหม่ เชิงสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์บัดนี้
ใน **ลิลิตโองการแช่งน้ำ** ก็กล่าวถึงไว้ว่า

โอมไชยะชัย	ไชโสฬสพรหมญาณ
บานเคียรเกล้า	เจ้าคลังบัวทอง
ผยองเหนือขุนห่าน	ท่านรังก่อดินก่อฟ้า
หน้าจตุรทิศ	ฯลฯ

เราติดตามไปดูเทวรูปที่สร้างไว้ครั้งสมัยอยุธยาและสมัย
สุโขทัย ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ก็จะพบรูป
จำหลักและรูปหล่อพระพรหมเป็นสี่หน้าสี่มือ ท่านที่เคยไปดู
มณฑปด้านใต้ ในวัดตระพังทองกลาง จังหวัดสุโขทัย (พุทธ-
ศตวรรษที่ ๑๙—๒๐) จะเห็นภาพปูนปั้น แม้จะชำรุดมากแล้ว แต่
ก็มีลีลาอ่อนช้อยสวยงามหาที่เปรียบมิได้ ทำเป็นภาพปูนดำ มี
รูปพระพุทธรองค์เสด็จลงจากดาวดึงส์ ด้านขวาของพระพุทธรองค์
ทำเป็นรูปพระอินทร์เชิญฉัตรมีคันยาว ส่วนด้านซ้ายทำเป็นรูป
พระพรหมเชิญฉัตรเช่นเดียวกัน (รูปที่ ๑) ที่เรารู้ได้ ว่าเป็น

รูปที่ ๔

พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท มเทพเจ้าและวิยารเหาะ

ภาพสลักนูนต่ำ ศิลปสมัยทวารวดี ที่ผนังถ้ำพรางม เขาน้ำพุ ตำบลทับกวาง อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

ภาพลายเส้นจากรูปที่ ๕
ฝีมือช่างของจำรัส เกียรติก้อง

๒๕๖๕

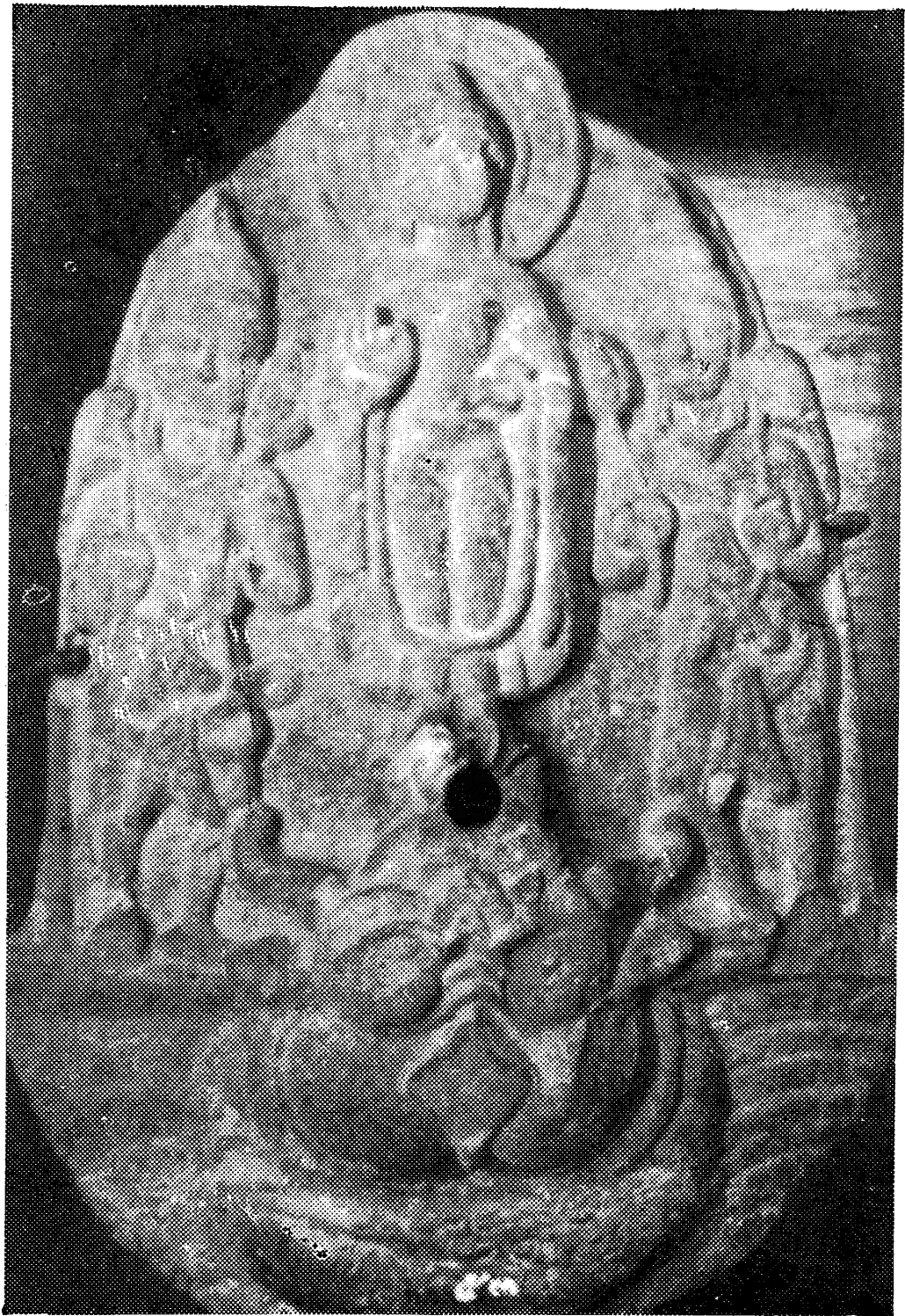
พระพรหม ก็เพราะเขาปั้นไว้เป็นสีหน้า (มองเห็นได้สามหน้า)
ภาพที่มณฑปวัดตระพังทองกลางนั้น ช่างได้จำลองมาติดตั้งไว้
ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง จังหวัดสุโขทัยด้วย
เราลองติดตามดูต่อไปอีก ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
มีศิลาจำหลักปางประสูติอยู่ชิ้นหนึ่ง เป็นศิลปะสมัยลพบุรี หรือ
สมัยขอม (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗—๑๘) มีรูปพระพรหมสีหน้าเชิญ
พานรองรับพระโพธิสัตว์ (รูปที่ ๒) เป็นอันว่า ตั้งแต่สมัยปัจจุบัน
นี้ ย้อนหลังเข้าไปจนถึงสมัยลพบุรี เราพบแล้วว่าเขาทำรูปพระ
พรหม เป็นเทพเจ้ามีสีหน้าสี่มือ ความจริง เมื่อมีสีหน้า ก็
ควรเป็นแปดมือ แต่ทำกันมาเพียงสี่มือ แม้กรมศิลปากรเอง
เมื่อทางราชการมอบหมายให้ปั้นและหล่อรูปพระพรหม ช่างก็
ทำเป็นสีหน้าสี่มือ ตามแบบฉบับที่ทำกันมา เพราะถ้าทำเป็น
อย่างอื่นก็จะว่าไม่ใช่รูปพระพรหม แต่ก็อดไม่ได้ที่จะสงสัยและ
ตั้งปัญหาขึ้นว่าพระพรหม เดิมมีกี่หน้า? และมาทำรูปพระพรหม
เป็นสีหน้าสี่มือกันแต่เมื่อใด? ใครเป็นผู้บัญญัติให้พระพรหม
มีสีหน้าสี่มือ? เมื่อเกิดเป็นปัญหาขึ้นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องสืบ
สาวราวเรื่องตามแต่จะหาได้ นำมาตีแผ่ให้ท่านผู้อ่านช่วยกัน
พิจารณาต่อไป

ตามคัมภีร์พระพุทธศาสนา กล่าวถึงพระพรหมและพรหม-
โลกไว้หลายแห่งและยืดยาวพิสดาร ทั้งกล่าวถึงพรหมวิหาร
ว่าเป็นธรรม ๔ อย่างของพรหม ในพุทธประวัติก็มักจะมี
พรหม มาวนเวียนข้องแวงอยู่ด้วย พระอินทร์เสียอีกคงจะมีเพียง
องค์เดียว แต่พระพรหมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจะมีกันหลายองค์
เช่น สหัมบดีพรหมที่กล่าวนามมาแล้ว และพกาพรหม ซึ่งเป็น
พรหมมิชนาทภูริที่กล่าวถึงในคาถาหมวด “พาหุ” กับมีสนัง-
กุมารพรหม ซึ่งเป็นพรหมผู้ดีอีกท่านหนึ่ง และยังมีรูปพรหม
กับอรุปรพรหมอีกมากมาย แต่ไม่เคยพบว่าพรหมที่กล่าวถึงใน
คัมภีร์พุทธศาสนานี้มีสี่หน้า หรือว่ามีสี่มือ ครั้นมาเมื่อ
ต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๗ กรมศิลปากรได้ส่งเจ้าหน้าที่ไปสำรวจโบราณ-
สถาน ร่วมกับดอกเตอร์ ควอริตซ์ เวลส์ นักโบราณคดีชาว
อังกฤษ ณ ตำบลท่าน้ำอ้อย อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์
แล้วต่อมา กรมศิลปากรได้ดำเนินงานขุดแต่งเพื่อศึกษาทาง
โบราณคดี ณ บริเวณหมู่บ้านโคกไม้เดน ก็ได้พบโบราณสถาน
ในตำบลนั้นหลายแห่ง และพบโบราณวัตถุหลายอย่างเป็นศิลป
สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๖) ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยกล่าว
ไว้แล้ว ในบทความ เรื่อง โบราณวัตถุสมัยทวารวดีแห่ง

รูปที่ ๕

พระพุทธรูป ปางแสดงยมกปาฏิหาริย์ หรือ เสด็จลงจากดาวดึงส์
 มีพระพรหมถือแส้จามรีและกมณฑ์ อยู่เบื้องขวาพระพุทธองค์
 พระอินทร์ถือวชิระและแส้จามรี อยู่เบื้องซ้าย
 ศิลาล้ำหลัก ศิลปสมัยทวารวดี
 ได้มาจากอำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี
 อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

รูปที่ ๖

พระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
 ประทับยืนเหนือเศียรพราหมณ์สัปต
 มีพระพรหมและพระอินทร์ถือแส้จามรีและคอกบัว
 ศิลาล้ำหลัก ศิลปสมัยทวารวดี
 อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ใหม่* ณฐานของพระเจดีย์ที่ขุดแต่งแล้วแห่งหนึ่ง พบภาพ
ปูนปั้นทำเป็นรูปคนขึ้นก จึงถกเถียงกันว่า เป็นรูปอะไร ถ้าเป็น
พระกาฬ นกนั้นก็ควรเป็นนกแสก ถ้านกแสกก็ควรจะทำปีก
เล็กและคอสั้น แต่นกตัวนั้นกางปีกใหญ่และคอยาว จึงเข้าใจ
กันว่าควรจะเป็นหงส์ และถ้าเป็นหงส์ รูปที่ขี้อยู่นั้นก็ควรจะ
เป็นพระพรหม ไม่ใช่พระกาฬ แต่พระพรหมไหนมีหน้าเดียว
จึงต้องสงสัยไว้และค้นคว้าสอบสวนต่อมา (รูปที่ ๓) และเมื่อ
ต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๘ นี้ กรมศิลปากรได้สำรวจพบภาพจำหลัก
สมัยทวารวดีที่ผนังถ้ำพระงาม เขาน้ำพุ ท้องที่อำเภอแก่งคอย
จังหวัดสระบุรี (รูปที่ ๔) ซึ่งศาสตราจารย์หญิง โลฮอยเซน
(Prof. Dr. J. E. van Lohuizen-de Leeuw) ได้กรุณาอธิบายรูป
จำหลักนี้ให้ไว้ว่า “ถ้ำน้ำพุ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับ
นั่งบนบัลลังก์ กำลังทรงแสดงธรรม โดยทรงยกพระหัตถ์
ขวาอยู่ในท่าวิตรรกมูทรา ซึ่งเป็นท่าที่แสดงว่าพระพุทธรูป
องค์กำลังทรงบรรยายธรรม หรืออย่างน้อยที่สุดก็กำลัง
เทศนา มีผู้ฟังอยู่ ๕ คน ทางด้านขวาสุดเป็นเทพดาหรือ
วิทยากร ๒ คน กำลังเหาะอยู่ ตนหนึ่งโปรยดอกไม้จากพาน
เบื้องหน้าของวิทยากรตนล่าง คือ ฤๅษี กำลังนั่งคุกเข่า ที่จริง

* โบราณวัตถุสมัยทวารวดีแห่งใหม่และรายงานการขุดค้นโบราณวัตถุสถาน ณ
บ้านโคกไม้เดน อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ กรมศิลปากรจัดพิมพ์
เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๐๘

ใหม่* ณฐานของพระเจดีย์ที่ขุดแต่งแล้วแห่งหนึ่ง พบภาพ
ปูนปั้นทำเป็นรูปคนขึ้นก จึงถกเถียงกันว่าเป็นรูปอะไร ถ้าเป็น
พระกาฬ นกนั้นก็ควรเป็นนกแสก ถ้านกแสกก็ควรจะทำปีก
เล็กและคอสั้น แต่นกตัวนั้นกางปีกใหญ่และคอยาว จึงเข้าใจ
กันว่าควรจะเป็นหงส์ และถ้าเป็นหงส์ รูปที่ขี้อยู่นั้นก็ควรจะ
เป็นพระพรหม ไม่ใช่พระกาฬ แต่พระพรหมไหนมีหน้าเดียว
จึงต้องสงสัยไว้และค้นคว้าสอบสวนต่อมา (รูปที่ ๓) และเมื่อ
ต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๘ นี้ กรมศิลปากรได้สำรวจพบภาพจำหลัก
สมัยทวารวดีที่ผนังถ้ำพระงาม เขาน้ำพุ ท้องที่อำเภอแก่งคอย
จังหวัดสระบุรี (รูปที่ ๔) ซึ่งศาสตราจารย์หญิง โลฮอยเซน
(Prof. Dr. J. E. van Lohuizen-de Leeuw) ได้กรุณาอธิบายรูป
จำหลักนี้ให้ไว้ว่า “ถ้ำน้ำพุ เป็นรูปพระพุทธรูปประทับ
นั่งบนบัลลังก์ กำลังทรงแสดงธรรม โดยทรงยกพระหัตถ์
ขวาอยู่ในท่าวิตรรกมูทรา ซึ่งเป็นท่าที่แสดงว่าพระพุทธรูป
องค์กำลังทรงบรรยายธรรม หรืออย่างน้อยที่สุดก็กำลัง
เทศนา มีผู้ฟังอยู่ ๕ คน ทางด้านขวาสุดเป็นเทพดาหรือ
วิทยากร ๒ คน กำลังเหาะอยู่ คนหนึ่งโปรยดอกไม้จากพาน
เบื้องหน้าของวิทยากรคนล่าง คือ ฤๅษี กำลังนั่งคุกเข่า ที่จริง

* โบราณวัตถุสมัยทวารวดีแห่งใหม่และรายงานการขุดค้นโบราณวัตถุสถาน ณ
บ้านโคกไม้เดน อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ กรมศิลปากรจัดพิมพ์
เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๐๘

อาจเห็นได้ ว่ามีร่างกายชุ่มผอมและไว้มกระดูกมนเหนือ
กลางศีรษะ ซึ่งเป็นวิธีแต่งผมของพวกพราหมณ์ ตรงกลางเป็น
รูปพระวิษณุยืนถือจักรและสังข์อยู่ในหัตถ์ขวาและซ้ายที่ชูขึ้น
ข้างบนและสองหัตถ์เบื้องล่างพระหัตถ์พาตพระอุระ ท่านแสดง
ถึงความเคารพนอบน้อม ซึ่งเป็นท่าที่เหมาะที่สุดในเมื่อประทับ
อยู่ในที่เฉพาะพระพักตร์พระพุทธรองค์ รูปนั่งในท่าลลิตาสนะ
ระหว่างพระพุทธรองค์กับพระวิษณุ นั้น ไว้มกระดูกมนบน
จอมศีรษะ ตามปรกติกัหมายถึงพราหมณ์ หรือ ฤๅษี ในหัตถ์
ซ้ายถือวัตรูปวงกลม ซึ่งดูเหมือนจะเป็นลูกประคำ (ดูตามรูป
รับบิงและพิมพ์เขียว ไม่ใช่รูปแม่พิมพ์) ซึ่งข้าพเจ้าถือว่าเป็น
“อักษมาลา” แต่ภาพนั่งในท่าลลิตาสนะ และหัตถ์ซ้ายถืออักษ-
มาลา หรือพวงลูกประคำนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าน่าจะเป็นรูปพระ
พรหม* มิใช่พระศิวะ เพราะรูปพระพรหมสมัยทวารวดียังมีหน้า
เดี๋ยว ดังจะกล่าวต่อไป

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และที่พิพิธภัณฑ-
สถานฯ พระปฐมเจดีย์ มีศิลปวัตถุทำด้วยหินปูนสีเขียวแก่บ้าง
สีเทาบ้าง มีอยู่กลุ่มหนึ่งและมีหลายชิ้น จำหลักเป็นรูปพระ
พุทธรเจ้าทั้งประทับยืนและประทับนั่ง มีอยู่ชิ้นหนึ่งประทับยืน ดู

* ศาสตราจารย์ ช้อง บัวเชลลิเยร์ ผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีชาวฝรั่งเศสถือว่าเป็นพระศิวะ

รูปที่ ๗

พระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

ประทับเหนือเศียรพระอรุณาทิตย์หรือครุฑ มีพระพรหมและพระอินทร์เชิญเสด็จามวิ
ศิลาจำหลัก ศิลปสมัยทวารวดี อยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

รูปที่ ๘

พระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
ประทับยืนเหนือเศียรพราหมณ์สัปต
มีพระพรหมเชษฐาจารย์ อยู่เบื้องขวาพระพุทธองค์
และพระอินทร์เชษฐบุตร อยู่เบื้องซ้าย
ศิลาจำหลัก ศิลปสมัยทวารวดี
อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

เหมือนจะบนดอกบัว (รูปที่ ๕) แต่เผอิญศิลาทรงนั้นกะเทาะไปเสีย ยกพระหัตถ์สองข้างแบบประทานอภัย และมีเทวดายืนบนดอกบัวเชิญเสด็จามรีหรือฉัตรขนาน ๒ ข้าง มีป้ายบอกอธิบายว่า “พระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ มีรูปพระอินทร์ พระพรหม อยู่ ๒ ข้าง” และบอกว่าเป็น “ศิลปสมัยทวารวดี” เมื่อสอบถามเจ้าหน้าที่ว่า เทวดาองค์ไหนเป็นพระอินทร์ และองค์ไหนเป็นพระพรหม เจ้าหน้าที่ก็ตอบไม่ได้ เพราะรูปเทวดาทรงสององค์เขาทำเป็นหน้าเดียว และมีสองมือเหมือนกัน ตอบไม่ได้ก็ไม่เป็นไร หาหลักฐานกำหนดรู้กันต่อไป

มีกล่าวไว้ในเรื่องยมกปาฏิหาริย์ อรรถกถาธรรมบทว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จขึ้นไปทรงจำพรรษาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา ครั้นออกพรรษาแล้วได้ตรัสบอกพระอินทร์ สักกเทวราช ว่าจะเสด็จกลับลงมาเมืองมนุษย์ พระอินทร์จึงทรงนิรมิตบันได ๓ บันได คือ บันไดทอง บันไดแก้วมณี และบันไดเงิน เชิงบันไดทั้งสามตั้งอยู่ใกล้ประตูเมืองสังกัส ห้วบันไดอยู่ยอดเขาสิเนรุ พวกเทวดาลงทางบันไดทองข้างขวา พวกพรหมลงทางบันไดเงินทางซ้าย พระพุทธองค์เสด็จลงบันไดแก้วมณีซึ่งอยู่กลาง บัญญัติข-คนธรรพเทพบุตรถือพิณสีเหลืองเหมือนผลมะตูมสุก ทำบุชาแบบคนธรรพลงมาจากด้านขวา พระมาตลีเทพสารยืนถือของ

หอมและพวงดอกไม้มทิพย์นมัสการบูชาพระพุทธองค์ลงมาทาง
ค้ำนซ้าย ท้าวมหาพรหมเชษฐัตถ์ ท้าวสุยามเชษฐาลวิชนี พระ
บรมศาสดาเสด็จลงมาพร้อมกับบริวารตั้งกล่าวนั้นแล้วประทับยืน
อยู่ตรงประตูนครสังกัส” ในที่นี้ไม่กล่าวถึงพระอินทร์ แต่กล่าว
ถึงท้าวสุยาม เทพราชแห่งสวรรค์ชั้นยามา ว่าเป็นผู้เชษฐาล-
วิชนี และมีข้อความกล่าวไว้ใน จดหมายเหตุการเดินทางของ
หลวงจีนฟาเหียน* ว่า “เมื่อพระพุทธเจ้าจะเสด็จจากสวรรค์
(ชั้นดาวดึงส์) ลงมายังมนุษยโลกนั้น พระองค์ได้ทรงนิรมิต
บันไดแก้ว ๓ ช่องทางด้วยปาฏิหาริย์ พระองค์เองเสด็จลงบันได
กลางซึ่งประดับด้วยรัตนหังเจ็ด พระพรหมทรงนิรมิตบันได
เงินขึ้นทางค้ำขวา (ของพระพุทธเจ้า) ทรงถือเส้าจามรีขาวตาม
เสด็จลงมา พระอินทร์ผู้เป็นเทพราชาแห่งสวรรค์ ทรงนิรมิต
บันไดทองแดงขึ้นทางค้ำซ้าย ทรงถือพระกลดประดับด้วย
รัตนหังเจ็ดเสด็จตามลงมา ผุ่งทวยเทพจำนวนเหลือคณนานับ
พากันตามเสด็จพระพุทธเจ้าลงมา ครั้นพระพุทธองค์เสด็จ
ลงมาถึงพื้นปฐพีแล้ว บันไดทั้งสามก็อันตรธานไป คงเหลือ
แต่รอยพระบาทที่ทรงดำเนินไป ๗ ก้าว” ข้อความนี้แตกต่างไป
จากเรื่องในอรรถกถาธรรมบทตรงที่กลับขวากลับซ้ายกัน และ
กล่าวถึงพระอินทร์เป็นผู้เชษฐาพระกลด ไม่ใช่พระพรหม ส่วน

* The Travels of Fahsien (A.D. 399–414) or Record of the Buddhistic Kingdoms Re-translated by H.A. Giles, London, p. 25.

รูปที่ ๙

พระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

ประทับยืนเหนือเศียรพราหมณ์สัปต

มีพระพรหมเชิญเสด็จขึ้น อยู่เบื้องขวาพระพุทธองค์

และพระอินทร์เชิญขึ้น อยู่เบื้องซ้าย ศิลาจำหลัก ศิลปสมัยทวารวดี

เดิมเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ พระปฐมเจดีย์

แต่ถูกผู้ร้ายลักไปรวมทงชั้นอื่นอีก ๘ ชั้น เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๙

รูปที่ ๑๐

พระพุทธรูป

ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

ประทับยืนเหนือเศียรพราหมณ์สัปต มีพระพรหมและพระอินทร์ คีลาจำหลัก ศิลปสมัยทวารวดี
ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

พระพรหมถือเส้าจามรีขาว ไม่กล่าวถึงท้าวสุยาม คราวนั้นมา
พิจารณาตุลิลปวัตตุนั้นนั้นใหม่ให้แน่ชัด ก็มองเห็นหัตถ์ซ้าย
ของเทวดาองค์ทางซ้ายพระพุทธเจ้า ถ้าวชิระ หรือ วชิระ ก็
ได้ว่าเป็นพระอินทร์ เลยมองเห็นเทวดาองค์ทางขวาก็
อะไรก็อยู่ในหัตถ์ขวา เห็นไม่สู้ชัด เพราะเพี้ยนหินตรงนั้นก็
กะเทาะแตกหายไปเสียด้วย แต่ดูรูปจะเป็นภาชนะกลม ๆ คงจะ
เป็นกมณฑ์ลุกคือกระโหลกน้ำเต้าที่พวกพราหมณ์ใช้ และมีเส้น
เฉียงผ่าผ่านอุระจากบ่าซ้ายลงมาข้างขวา คงจะเป็นสายธูรา
ถ้าเช่นนั้นเทวดาองค์ทางขวาก็ต้องเป็นพระพรหม ไม่มี
ที่สงสัย แต่บางรูปก็ไม่มีวชิระและกมณฑ์ลุกกับสายธูราให้เป็นที
สังเกต เป็นอันรู้ได้ว่า เทวดา ๒ องค์ในศิลปวัตตุนั้น องค์
ยืนซ้ายพระพุทธองค์เป็นพระอินทร์ องค์ยืนขวาเป็นพระพรหม
(ซึ่งกลับกันกับศิลปสมัยสุโขทัยที่วัดตระพังทองกลาง ที่กล่าวข้างต้น
ทำเป็นพระอินทร์อยู่ขวาและพระพรหมอยู่ซ้าย คงจะทำขึ้นตามเรื่อง
ยมกปาฏิหาริย์ในอรรถกถาธรรมบท)

ศิลปวัตตุบางชิ้นก็ทำรูปพระอินทร์เชิญฉัตรและพระพรหม
เชิญเส้าจามรีเหมือนที่กล่าวไว้ในจดหมายเหตุการเดินทางของ
หลวงจีนฟาเหียน เช่นที่นำมากล่าวไว้ข้างต้น ต่างแต่เป็นคน
ละปาง คือมิใช่ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ แต่เป็นปางมหา
ปาฏิหาริย์ บางชิ้นก็ทำพระอินทร์และพระพรหมแต่ละองค์หัตถ์

หนึ่งถือดอกบัว อีกหัตถ์หนึ่งถือแส้จามรีเหมือนกัน (รูปที่ ๖) ส่วนพระพุทธรองค์นั้นทำนิ้วพระหัตถ์ขวาจับอยู่ระดับพระอุระ ยกพระหัตถ์ซ้ายทรงแบหงายอยู่ระดับพระอุทร กับยังมีศิลปวัตถุ หินปูนที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่ง เก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ จำหลักเป็นรูปพระพุทธรองค์เสด็จลงจากดาวดึงส์ เหมือนกัน แต่ประทับยืนบนเศียรของเทวดามีปีก สองหัตถ์ของ เทวดานั้นยกอยู่ระดับอุระถือก้านบัวชูดอกขึ้นไปเหนือบาททั้งสอง ดอกหนึ่งรองรับพระอินทร์ อีกดอกหนึ่งรองรับพระพรหม (รูปที่ ๗) ซึ่งคุณหลวงบริบาลบุรุษได้กรุณาอธิบายให้ทราบว่า “รูปทั้งรูปเป็นเรื่องพระพุทธรศาสนา *dominate* ศาสนาพราหมณ์ รูปล่างเป็นรูปพระอรุณาทิตย์* พระเจ้าแห่งแสงสว่างของ พราหมณ์ ที่ทำเป็นรูปพระปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ไว้บนรูป พระอรุณาทิตย์แทนรัศมีนั้น หมายความว่า รัศมีพระอาทิตย์ ให้ได้แต่แสงสว่าง แต่ทำให้พ้นทุกข์ไม่ได้ ส่วนแสงสว่างคือ พระพุทธเจ้านั้น ทำให้พ้นทุกข์ได้” แต่ศิลปวัตถุดังกล่าวนี้ อาจเป็นรูปจำหลักปางแสดงยมกปาฏิหาริย์ก็ได้ เช่นที่กล่าวไว้ในหนังสือ *IN THE FOOTSTEPS OF THE BUDDHA*** ของ René Grousset ว่า “ที่กรุงสรวาสตี (สาวัตถี) อีกเหมือนกัน ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำสิ่งที่เรียกว่ามหาปาฏิหาริย์ ซึ่ง

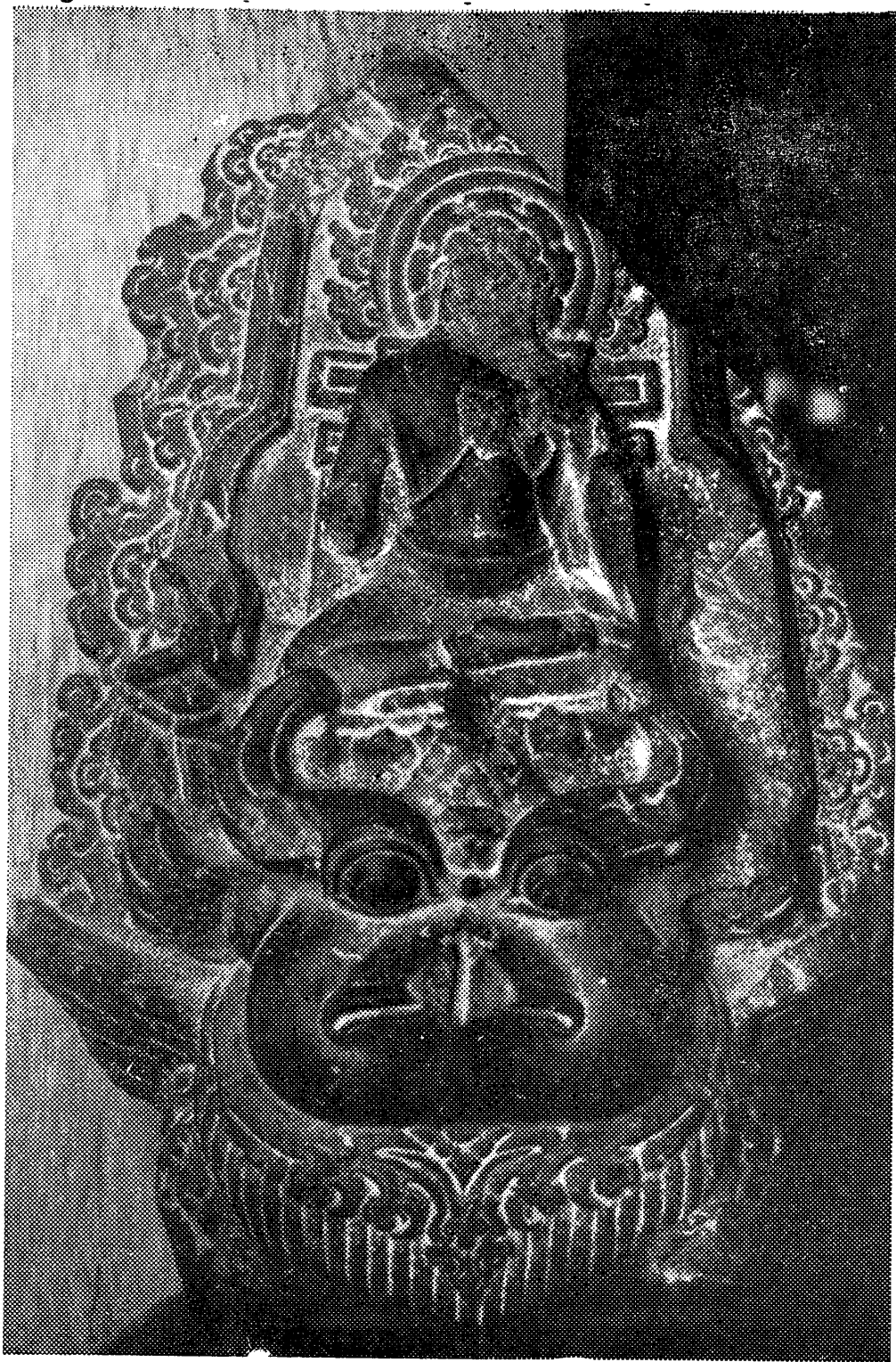
* ม.จ. สุกัทรติศ ทิศกุล ประทานอธิบายว่าเป็น กรุฑ

** หน้า ๑๔๐-๑๔๑

ข้างนำมาใช้เป็นหัวข้อเรื่องสร้างรูปเขียนรูปจำหลักกันแล้ว ๆ
เล่า ๆ จนเป็นที่รู้จักกันทั่วไป ตามเรื่องราวในตำนานกล่าวไว้ว่า
พระเจ้าประเสนชิตได้ทรงจัดให้มีการแสดงปาฏิหาริย์แข่งขัน
กันระหว่างพระพุทธเจ้ากับศาสดาฝ่ายตรงข้าม ๓ คน เมื่อถึง
วาระของพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ก็เสด็จเหาะขึ้นไปใน
อากาศถึงแดนแห่งแสงสว่าง แล้วมีข้าพระรัศมีประกอบด้วย
สีเบ็นอันมากก็พวยพุ่งออกมาจากพระวรกาย เปลวเพลิงอัน
หมุนคว้างก็พุ่งขึ้นจากพระอังสาทั้งสอง ธารน้ำเย็นก็ไหลหลั่ง
ออกมาจากพระยุคลบาท ครั้นแล้วก็เห็น พระพุทธองค์ทรง
ประทับนั่งอยู่บนดอกบัวที่พระยานาคทั้งหลายนิรมิตขึ้น มีพระ
พรหมอาศัยเบื้องขวาและพระอินทร์อยู่เบื้องซ้ายของพระพุทธ-
องค์ แล้วด้วยปาฏิหาริย์อันเกิดด้วยพุทธานุภาพ พระพุทธองค์
ทรงนิรมิตดอกบัวมีจำนวนหาปริมาณมิได้ จนเต็มสรวงสวรรค์
และดอกบัวดอกหนึ่ง ๆ รองรับพระพุทธนิมิตองค์หนึ่ง ๆ ซึ่ง
พระพุทธนิมิตทุกองค์มีพระสรีระโฉมเหมือนพระพุทธองค์”

แต่ที่แปลกและน่าสังเกตก็คือ บรรดาศิลปินวัตถุนิยมเขียน
สมัยทวารวดี ที่ทำเป็นพระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
เหล่านี้ มีหลายชิ้นที่ทำเป็นรูปพระพุทธองค์ประทับยืน (รูปที่ ๘,
๙, ๑๐) ประทับนั่งก็มี (รูปที่ ๑๑) อยู่เหนือเศียรสัตว์ประหลาด
ชนิดหนึ่ง ซึ่งมีปากเป็นปากนก มีเขา ๒ เขาคลายเขางัว และ

มีปีกคล้ายนก ท่านผู้รู้อธิบายกันว่า สัตว์ชนิดนี้เกิดจากความคิด
ต่อสู้แข่งขันกัน ระหว่างศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ซึ่ง
คณาจารย์ทางพุทธศาสนาได้พยายามเชิดชูให้เห็นว่าพระพุทธ-
เจ้าประเสริฐกว่าสูงกว่าพระเป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์ จึง
ออกความคิดให้ช่างนำเอาพาหนะของพระเป็นเจ้าทั้งสามใน
ศาสนานี้มาประมวลสร้างเป็นพาหนะชนิดหนึ่งถวายพระพุทธ-
เจ้า คือ เอาลักษณะของพญาครุฑซึ่งเป็นพาหนะพระนารายณ์
เอาลักษณะโคนนที พาหนะของพระอิศวร และลักษณะของ
หงส์ พาหนะของพระพรหม มารวมกันสร้างขึ้นเป็นสัตว์ชนิด
หนึ่ง มีปากของพญาครุฑ มีเขาของโคนนที มีปีกของหงส์
ให้เป็นพาหนะของพระพุทธเจ้า จะเรียกชื่อสัตว์นี้ว่าอะไร
มาแต่ก่อนไม่ทราบ แต่นักปราชญ์ทางโบราณคดีไทยเรียกกันมา
ว่า “พระพนัสบดี” ซึ่งเป็นรูปศัพท์ที่ชวนสงสัย เพราะคำ
พนัสบดี ถ้ามาจากคำ วนสฺยปติ ในภาษาสันสกฤต หรือ
วณปฺปติ ในภาษาบาลี ก็แปลได้ว่าเจ้าป่า หรือต้นไม้ใหญ่
เช่น ต้นโพธิ์ ต้นไทร และต้นมะเดื่อ ที่ขึ้นอยู่ในป่าเท่านั้น คุณจะ
ไม่ตรงความหมายที่ใช้เป็นชื่อพาหนะที่เชิดชูพระพุทธองค์ เช่น
อธิบายมาข้างต้น จึงสงสัยว่า ถ้าคำที่ใช้เรียกชื่อสัตว์ดังกล่าวว่า
พระพนัสบดี เป็นคำถูกต้อง ก็น่าจะมิใช่มาจากคำ วนสฺยปติ
หรือ วณปฺปติ แต่คงจะเพี้ยนมาจากคำที่มีสำเนียงใกล้เคียงกัน

รูปที่ ๑๑

พระพุทธรูป ปางปฐมเทศนา

ประทับเหนือเศียรพราหมณ์สัปต

อาจมีพระพรหมและพระอินทร์ (แต่แตกกะเทาะ)

ศิลาจำหลัก ศิลปสมัยทวารวดี

ได้มาจากจังหวัดพิษณุโลก

ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

รูปที่ ๑๒ พระราชมารสัทธิดะ ภายหลังประสูติแล้วเสด็จดำเนิน ๙ ก้าว ศิลปสมัยคันธาระ ในพิพิธภัณฑ์สถานเมืองเปปฮาว
พระราชกمارประทับอยู่ตรงกลางภายใต้พระกลด เบื้องพระปฤษฎางค์มีพนักงานเชิญพระกลดด้วยมอขำ และถือพระแสงด้วยมอขำ เบื้องซ้ายพระราชกमार

เช่น **พราหมณ์สัปติ** จากคำสันสกฤตว่า **พราหมณสัปติ** (คือ **พราหมณ + ปติ**)* ซึ่งอาจแปลความตามประสงค์ได้ว่า สัตว์ผู้เป็นใหญ่ของพวกพราหมณ์ หรือในศาสนาพราหมณ์ ดังนั้นก็ดูจะเข้าเค้าทั้งความและรูปคำ แต่ที่กล่าวมานี้ก็ยังเป็นเรื่องเตา จึงขอฝากท่านผู้รู้ได้โปรดค้นคว้าสอบสวนพิจารณากันต่อไป

อย่างไรก็ดี พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ มีพระอินทร์และพระพรหมตามเสด็จ ทำด้วยหินปูนสีเขียวแก่และเทา เหล่านี้นักโบราณคดีกำหนดเป็นศิลปะวัตถุสมัยทวารวดี ตามที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เป็นของเก็บรวบรวมมาจากท้องที่หลายแห่งหลายจังหวัด และโดยมากได้มาจากท้องที่ในจังหวัดนครปฐม และในพิพิธภัณฑสถานฯ พระปฐมเจดีย์ ก็มีศิลปะวัตถุแบบนี้อยู่หลายชิ้น แม้เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๙ จะหายไปเสียบ้าง แต่เท่าที่ยังเหลืออยู่ ก็พอจะให้ชมและศึกษาหาความรู้ได้ตามสมควร ศิลปะวัตถุเหล่านี้นอกจากจะเป็นร่องรอยแสดงให้เราเห็นได้เป็นอย่างดีว่า ในสมัยทวารวดี

* หนังสือเรื่อง “พระเป็นเจ้าของพราหมณ์” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า ๗๐ ว่า พราหมณ์สัปติ แปลว่า เป็นใหญ่ในหมู่พราหมณ์ (มุ่งว่ากองกุนท์) และว่าเป็นนามหนึ่งของพระเพลิง (อักษิ) แต่บางตำรากล่าวว่า คำ “พราหมณ์สัปติ” ในสมัยพระเวทใช้เป็นชื่อหนึ่งของพระพรหม และว่าบางทีมีความหมายเท่ากับคำ พฤทสัปติ

นั้น ได้มีการต่อสู้แข่งขันกันระหว่างพระพุทธรูปศาสนากับศาสนาพราหมณ์แล้ว ยังปรากฏชัดเจนตามศิลปวัตถุเหล่านี้ว่า ในสมัยนั้นยังเชื่อกันว่า พระพรหมมีหน้าเดียวและมีสองมือ ตามแบบฉบับที่ช่างประติมากรรมกรีกและอินเดียนแต่ก่อนสร้างรูปพระพรหมกันมา ประสพการณ์ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีช่วยให้เราได้ว่ากันว่า บนพื้นแผ่นดินไทยของเราเนี่ย เคยมีความเชื่อกันและสร้างรูปพระพรหมขึ้นอย่างน้อยก็ ๒ แบบ คือ แบบหนึ่ง ทำรูปพระพรหมหน้าเดียวสองมือ เช่น พระพรหม สมัยทวารวดี ที่สร้างประกอบพระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์และปางปฐมเทศนา อีกแบบหนึ่งทำรูปพระพรหมสี่หน้าสี่มือ เช่น พระพรหมตั้งแต่สมัยลพบุรี ศรีวิชัย สุโขทัย อยุธยา และตลอดมาในสมัยรัตนโกสินทร์ จนปัจจุบัน เราจึงรู้จักกันดีในสมัยนี้ว่า พระพรหมต้องมีสี่หน้าและสี่มือ รูปพระพรหม ๒ แบบดังกล่าวนั้น อาจเป็นประโยชน์ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ช่วยให้เราสามารถกำหนดรู้ระยะเวลาของศิลปและวัฒนธรรมได้ไม่มากนักน้อย และแม้รูปพระพรหมที่ทำเป็นสี่หน้าสี่มือ ก็อาจมีความแตกต่างกันตามยุคตามสมัย ซึ่งควรจะศึกษารายละเอียดกันต่อไป

ตามที่กล่าวมาข้างต้นว่า ช่างประติมากรรมกรีกและอินเดียนแต่ก่อนสร้างรูปพระพรหมเป็นหน้าเดียวสองมือนั้น จะ

รูปที่ ๑๓ พระพุทธเจ้า กับพระอินทร์ หัตถ์ซ้ายถือวัชร
ศิลป์สมัยคันธาระ
ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเบอร์ลิน

รูปที่ ๑๔ ปางแสดงมหาปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี

ศิลปสมัยคันธาระ

ในพิพิธภัณฑ์สถานเมืองเปศวาร์

เบื้องซ้ายพระพุทธรค์ จะเห็นพระอินทร์ยกหัตถ์ขวาขึ้น ๒ นิ้ว หัตถ์ซ้ายถือวัชระ
 ถัดออกไปเป็นพระศรีอาริย์เมตไตรย์ หัตถ์ขวาหัก หัตถ์ซ้ายถือหม้อเครื่องทิพย์
 ด้านขวาพระพุทธรค์ คือพระพรหม หัตถ์ซ้ายถือกมณฑ์
 ถัดออกมาข้างหน้า คือ พระอวโลกิเตศวร

เห็นได้จากรูปประกอบในพุทธประวัติ สกulptช่างคันธาระที่
เรียกว่า “พุทธศิลป์แบบกรีกแห่งคันธาระ” (Graeco-Buddhist
Art of Gandhāra) ซึ่งเขาทำเป็นรูปพระพรหมหน้าเดียวและมี
สองมือ จึงขอพูดถึงเรื่อง “คันธาระ” โดยย่อไว้ในที่นี้ด้วย คำว่า
“คันธาระ” แต่ก่อนเรารู้จักและเรียกกันมาว่าคันธารรัฐ
หมายถึงแคว้นคันธาระ และเรียกพระพุทธรูปปางขอฝนซึ่ง
สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ว่า พระคันธารรัฐ แต่คำ “คันธาระ”
เป็นชื่อของดินแดนส่วนหนึ่งตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ
ของประเทศอินเดีย เดิมนั้นเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของประเทศ
ปากีสถาน ถ้าดูแผนที่ประเทศอินเดียและปากีสถาน จะเห็นมี
แม่น้ำสินธุหรืออินดัส ไหลผ่านดินแดนจากเหนือลงมาใต้ และ
ไหลลงมหาสมุทรอินเดีย ตอนที่เรียกว่าทะเลอาหรับ ในสมัย
พุทธกาลกล่าวถึงคันธาระว่าเป็นแคว้นหนึ่งในโสฬสชนบทและมี
ผู้ครองชื่อปุกกุสาติ ตั้งนครหลวงอยู่ที่นครตักกสิลา มีสัมพันธ-
ไมตรีทางการค้ากับพระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธ และเมื่อ
ปุกกุสาติได้สลับข่าวเกียรติคุณของพระรัตนตรัย ก็ประกาศตน
เป็นพุทธสาวก แล้วเดินทางจากแคว้นคันธาระมาเฝ้าพระ
พุทธเจ้า ณ กรุงสาวัตถี และอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระ
พุทธศาสนา แต่ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี
ปรากฏว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช แคว้นคันธาระ

เห็นได้จากรูปประกอบในพุทธประวัติ สกulptช่างคันธาระที่
เรียกว่า “พุทธศิลป์แบบกรีกแห่งคันธาระ” (Graeco-Buddhist
Art of Gandhāra) ซึ่งเขาทำเป็นรูปพระพรหมหน้าเดียวและมี
สองมือ จึงขอพูดถึงเรื่อง “คันธาระ” โดยย่อไว้ในที่นี้ด้วย คำว่า
“คันธาระ” แต่ก่อนเรารู้จักและเรียกกันมาว่าคันธารราฐ
หมายถึงแคว้นคันธาระ และเรียกพระพุทธรูปปางขอฝนซึ่ง
สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ว่า พระคันธารราฐ แต่คำ “คันธาระ”
เป็นชื่อของดินแดนส่วนหนึ่งตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ
ของประเทศอินเดีย เดิมนั้นเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของประเทศ
ปากีสถาน ถ้าดูแผนที่ประเทศอินเดียและปากีสถาน จะเห็นมี
แม่น้ำสินธุหรืออินดัส ไหลผ่านดินแดนจากเหนือลงมาใต้ และ
ไหลลงมหาสมุทรอินเดีย ตอนที่เรียกว่าทะเลอาหรับ ในสมัย
พุทธกาลกล่าวถึงคันธาระว่าเป็นแคว้นหนึ่งในโสฬสชนบทและมี
ผู้ครองชื่อปุกกุสาติ ตั้งนครหลวงอยู่ที่นครตักกสิลา มีสัมพันธ-
ไมตรีทางการค้ากับพระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธ และเมื่อ
ปุกกุสาติได้สละบ่าวเกียรติคุณของพระรัตนตรัย ก็ประกาศตน
เป็นพุทธสาวก แล้วเดินทางจากแคว้นคันธาระมาเฝ้าพระ
พุทธเจ้า ณ กรุงสาวัตถี และอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระ
พุทธศาสนา แต่ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี
ปรากฏว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช แคว้นคันธาระ

เป็นส่วนหนึ่งของประเทศอินเดีย และประชาชนรับนับถือ
พุทธศาสนาเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกโปรดให้ส่งพระมัทสน์ติกเถระ
ไปประกาศพระพุทธศาสนาภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยเหตุ
ที่คันธาระเป็นรัฐที่ตั้งอยู่ช่องทางผ่านจากเอเชียกลางเข้ามาสู่
พื้นที่ราบใหญ่ในอินเดียตอนเหนือ จึงมักมีข้าศึกจากภายนอก
รุกรานผ่านเข้ามาเป็นครั้งคราว แคว้นคันธาระจึงเปลี่ยนผู้
อำนาจครอบครองหลายครั้งหลายหน ตั้งแต่ครั้งอเล็กซานเดอร์
มหาราช กริธาทัพเข้ามาในอินเดีย แล้วต่อมาก็มีผู้พิชิตชาว
ปาร์เทีย ชาวสกะหรือสกิท และพวกเยอะจี ซึ่งเป็นต้นราชวงศ์
กุษาณ เปลี่ยนกันเข้ามามีอำนาจครอบครองโดยลำดับ แคว้น
คันธาระจึงมีศิลปวัฒนธรรมผสมผสานกันตามยุคตามสมัย แต่
ที่สำคัญก็คือ พุทธศิลปแบบกรีก ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นต้นกำเนิด
แห่งการสร้างพระพุทธรูป ศิลปคันธาระมาเจริญรุ่งเรืองในสมัย
พระเจ้ากนิษกะ (ที่ ๑ พ.ศ. ๖๑๑ — ๖๔๔) แห่งราชวงศ์กุษาณ
ทรงครอบครองประเทศ และขยายอาณาจักรแผ่กว้างไปตามลุ่ม
แม่น้ำคงคาในอินเดียตอนเหนือจนถึงนครพาราณสี มีนคร
ปุุษกลาวดี หรือ ปุรุชปุระ (คือ เปศวาร์ ในปัจจุบัน) เป็น
นครหลวง พระเจ้ากนิษกะทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกพระ-
พุทธศาสนา โปรดให้ทำสังคายนาพระพุทธศาสนาขึ้นในรัชกาล

รูปที่ ๑๕

พระพุทธเจ้า

ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
มีพระพรหมสี่หน้า ๒ มือ
ถือแส้จามรีและกัมณธาตุ
อยู่เบื้องขวา

และ

พระอินทร์เชิญนัคร
อยู่เบื้องซ้าย

ศิลปสมัยปาละ

รูปที่ ๑๖

พระพุทธเจ้า

ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

มีพระพรหมสี่หน้า ๒ มือ

ถือเส้าจามรีและกมณฑ์

อยู่เบื้องขวา

และ

พระอินทร์ทำท่าเชิญจักร

อยู่เบื้องซ้าย

ของ

พระพุทธองค์

ศิลปสมัยปาละ

ของพระองค์ เช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่เป็นฝ่าย
มหายาน และในสมัยของราชวงศ์กุษาณนี้ พระพุทธศาสนา
เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก ได้มีสิ่งก่อสร้างทางปฐมนิยัตถสถาน
ในพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นเป็นอันมาก แต่ความเจริญรุ่งเรือง
ในแคว้นคันธาระต้องถูกทำลายไปตามยุคตามคราวที่มีผู้พิชิต
กรีธาทัพเข้ามา ครั่งที่ย่อยยับมากที่สุดตามที่หลวงจีนเหียนจิ่ง
กล่าวถึงในจดหมายเหตุเดินทาง เมื่อท่านผ่านแคว้นคันธาระ
เข้ามาเมื่อราว พ.ศ. ๑๑๗๓ ท่านว่าก่อนหน้าท่านมาถึงราวสัก
ร้อยปี มีกษัตริย์ผู้โหดร้ายของชาวหุณะ* พระนามว่า มิหิรกุล
ได้ทำลายวัดวาอารามทางพระพุทธศาสนาในแคว้นคันธาระ
สลักหักพังจนวอดวายไม่มีชิ้นดี

ณ แคว้นคันธาระนี้ เมื่อนักปราชญ์ทางโบราณคดียุค
ปัจจุบันได้ทำการขุดค้น ก็ได้พบซากโบราณสถานและพบ
ศิลปวัตถุที่ทำเป็นรูปแกะจำหลักสำหรับประดับพระสถูปเจดีย์
เป็นอันมาก ทั้งที่เป็นเรื่องพุทธประวัติและเป็นเรื่องชาดกบาง
เรื่อง เช่น เวสสันดรชาดก สีพีชาดก และสุวรรณสามชาดก แต่
ส่วนใหญ่เป็นพุทธประวัติทำเรียงไปตามลำดับของเรื่อง บรรดา
นักปราชญ์เกิดความสนใจจึงศึกษาเปรียบเทียบกับแบบแผนของ
ศิลปสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช และกำหนดสมัยของศิลป

* ชาติหุณะนี้ บางท่านเรียกว่า ฮั่น

- ୩୫ -

รูปที่ ๑๗

พระพรหม ในแคว้นโจพะ อินเดียใต้

รูปที่ ๑๘

พระวรณทรงหงส์
จากปราสาทหินสี่ขรภูมิ
จังหวัดสุรินทร์

รูปที่ ๑๙

พระวรณทรงหงส์
จากปราสาทหินพนมรุ้ง
จังหวัดบุรีรัมย์

ใน พ.ศ. ๒๔๙๙ เพราะเรากำหนดกันในประเทศไทยใช้เกณฑ์ ๕๔๓ ก่อน ค.ศ. งานฉลองครบ ๒๕ พุทธศตวรรษ ใน ประเทศไทยเรา จึงซ้ำกว่างาน พุทธชยันตีในอินเดีย ๑ ปี ด้วย เหตุนี้ การกำหนดปีเกี่ยวกับเรื่องราวในพระพุทธศาสนาที่นัก ปราชญ์ชาวยุโรปและอินเดียแต่งไว้ ด้วยใช้เลขปี ค.ศ. เมื่อ เรานำมาแปลงให้เป็นปี พ.ศ. จึงคลาดเคลื่อนแตกต่างกัน ปี พุทธศักราชที่ข้าพเจ้านำมากล่าวในบทความนี้ ที่แปลงมาจาก ค.ศ. ใช้เกณฑ์ก่อน ค.ศ. ๕๔๓ จึงอาจคลาดเคลื่อนกันอยู่ ระหว่าง ๖๖ — ๖๗ ปี แต่การคลาดเคลื่อนแตกต่างกันชั่วระยะ ปีเท่านั้นในเรื่องของอดีตที่ผ่านมาหลายพันปีนั้น ในทางประวัติ ศาสตร์และโบราณคดีไม่สู้จะถือกันว่าเป็นการคลาดเคลื่อนมาก มายนัก เขาจึงมีคำศัพท์กำหนดระยะเวลาเรียกเป็นที่หมายรู้กัน ไว้ว่า century (ศตวรรษ) คือรอบร้อยปีบ้าง decade (ทศวรรษ) คือรอบสิบปีบ้าง ยิ่งกว่านั้น ถ้าเป็นระยะเวลานาน เขาก็ใช้คำ ว่า millennium (สหัสวรรษ) คือรอบพันปี และถ้าเป็นเรื่อ รวาก่อนประวัติศาสตร์ก็กำหนดช่วงระยะเวลาเป็นล้านปี

ในบรรดาศิลปวัตถุที่แกะจำหลักเป็นภาพพุทธประวัติ สมัยคันธาระที่เรียกว่า **พุทธศิลป์แบบกรีก** นั้น มีภาพปางประสูติ แล้วเสด็จดำเนินไป ๗ ก้าว ตามเรื่องราวในพุทธประวัติ (รูปที่

๑๒) มีภาพพระพุทธเจ้ากับพระอินทร์ หรือที่เรียกอีกนามหนึ่งว่า วัชรปาณี (รูปที่ ๑๓) มีภาพพระพุทธเจ้ากับพระอินทร์ พระพรหม พระศรีอารียเมตไตรยและพระอวโลกิเตศวร (รูปที่ ๑๔) ในภาพดังกล่าวนี้ เราจะสังเกตเห็นได้ตามภาพเหล่านั้นว่า รูปพระพรหมที่สร้างกันขึ้นในสมัยคันธาระ เป็นพระพรหมหน้าเตี้ยสองมือโดยตลอด

มีนักปราชญ์อินเดียท่านหนึ่ง (ดอกเตอร์ คีวราม มูรติ) ได้บอกแก่ข้าพเจ้าว่า ในสมัยอมรวตี ซึ่งนักปราชญ์โบราณคดีกำหนดระยะเวลาไว้ระหว่าง พ.ศ. ๗๐๐ — ๘๕๐ นั้น ได้มีการสร้างรูปพระพรหม ทำเป็นสีหน้าสีมือแล้ว แต่เท่าที่ข้าพเจ้าสอบสวนกันคว้าตามรูปศิลปประติมากรรมเรื่องพุทธประวัติสมัยอมรวตี ซึ่งนักปราชญ์ทางโบราณคดีขุดค้นตามบริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำกฤษณาในอินเดียตอนใต้ ยังไม่เคยมีผู้พบรูปพระพรหมทำเป็นสีหน้า และบังเอิญไม่มีภาพในเรื่องพุทธประวัติตอนที่ตรงกับศิลปสมัยคันธาระที่กล่าวมาข้างต้นเปรียบเทียบเสียด้วย จึงยากที่จะลงความเห็นโต้แย้งหรือสนับสนุนคำบอกเล่าของนักปราชญ์อินเดียที่กล่าวแล้ว แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ประติมากรรมที่สร้างขึ้นในสมัยต่อมา เช่น สมัยคุปตะระหว่าง พ.ศ. ๘๕๐ ถึง พ.ศ. ๑๑๕๐ คงจะได้มีการสร้าง

รูปศิลาจำหลักที่ปราสาทหินพิมาย
อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

รูปที่ ๒๐

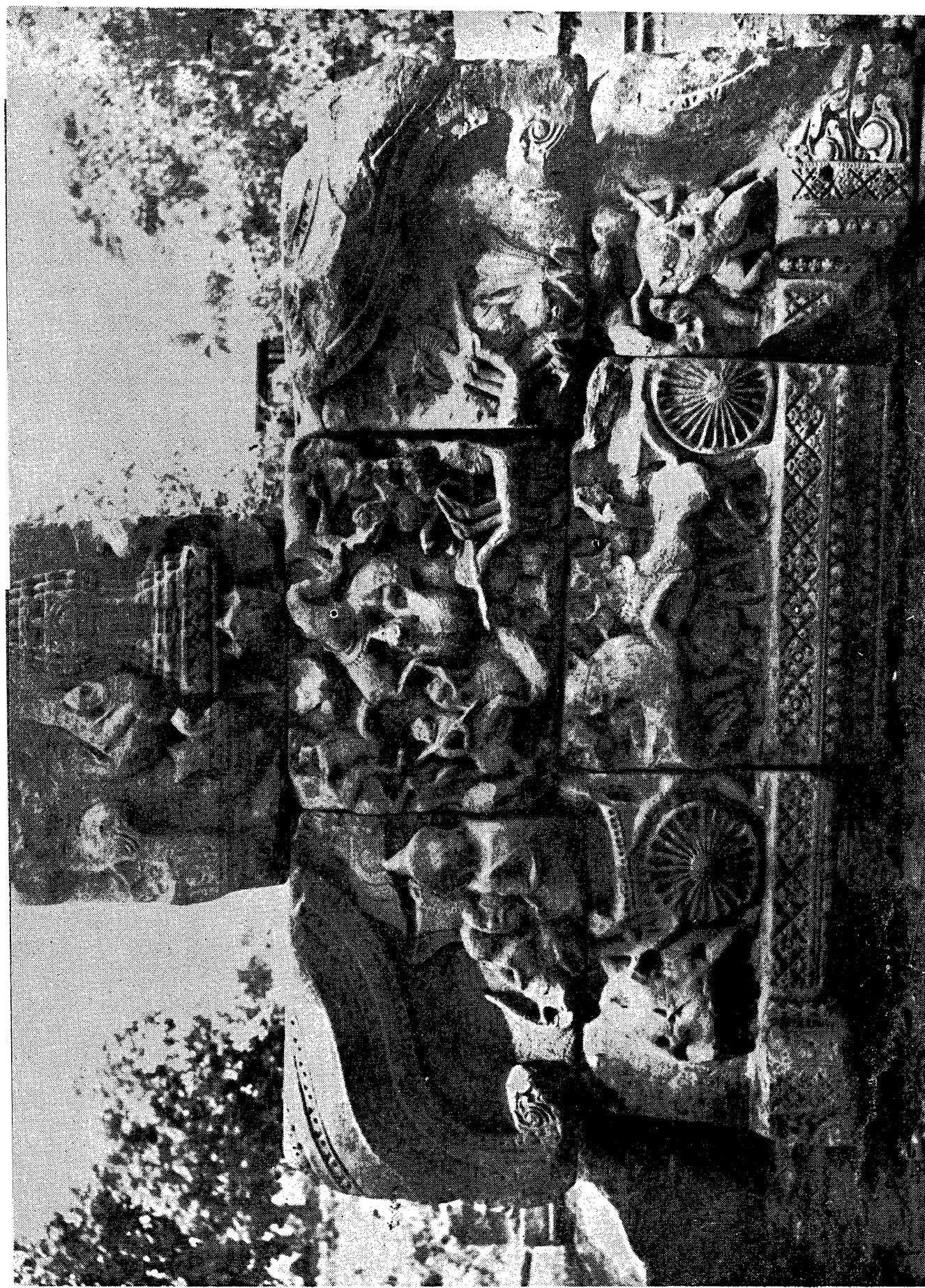
พระวรุณทรงหงส์

เทพเจ้าประจำทิศตะวันตก
ประดิษฐานอยู่เหนือชั้นกรตทิศตะวันตก
ของปราสาทองค์ประธาน

รูปที่ ๒๒

พระอินทร์ทรงช้างไธราพต (ช้าง ๓ เศียร)
เทพเจ้าประจำทิศตะวันออก
ประดิษฐานอยู่เหนือชั้นกรตทิศตะวันออก
ของปราสาทองค์ประธาน

รูปที่ ๒๑ หนานบัณฑิตะวันออกของปราสาทหินพิมาย
 ศิลปินหลักเป็นรูปพระพรหมสี่หน้าบนปราสาทหินพิมาย

พระพรหมเป็นสีหน้ากันขึ้นแล้ว เพราะในอินเดียสมัยนั้นได้มี
 การฟื้นฟูทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ แข่งขันกันเป็น
 การใหญ่ ศิลปกรรมในสมัยคุปตะจึงเจริญรุ่งเรืองในอินเดียเป็น
 อย่างสุดยอดทุกด้าน แม้จนการสักกัญชาสร้างศาสนสถาน เช่น
 มีการแข่งขันสักกชุกต์แต่งกัญชาเป็นเจดีย์คฤหะและวิหารคฤหาที่
 อชันตาและเอลโลราเป็นต้น ณ โบราณสถานเหล่านี้เราได้พบว่า
 มีรูปแกะจำหลักรูปเทพเจ้ามีหลายหน้าหลายมือ โดยเฉพาะ
 ในคฤหาที่เป็นของฝ่ายศาสนาพราหมณ์ เราจะพบว่าจำหลักรูป
 พระพรหมเป็นสีหน้ากันแล้ว แม้ในตำนานวรรณกรรม เช่น
 คัมภีร์ปุราณะ ก็กล่าวกันว่า ได้ฟื้นฟูต่อเติมและรวบรวมลำดับ
 เรื่องขึ้นไว้เป็นหลักฐาน เมื่อสมัยคุปตะ จึงมีบทบาทสำคัญเกี่ยว
 กับการสร้างรูปพระพรหมไว้ ตามที่ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ได้ค้น
 และแปลมาให้ เข้าใจว่ามาจากคัมภีร์พรหมปุราณะ มีบอกไว้
 ดังนี้

ลีเช จุ จตุรมุขี เทวี	จตุรพาหุ ศุภะกษณม
รตนกฤษณะลศัยุกต์	ลัมพกูโรปรีสุถิตม
กฤษณะชินธรี เคาริ	ศุภลัมพรวิราชิตม
ทกษิณิ วรที หสดี	ตตฺรณบิสุรวรณม
กมณฑลลธรี วามิ	ตถานบิ ลัมพดี สุรจา

พิภุราณํ จตุโรเวทานํ ปุรตศุจาสุข วินยเสต
หังสารุณฺณํ ลีเขตกุวาปี กุวจิจจ กมลสาสนม
สฺรชญฺญาริ สรวโลกานิ พุรหฺมานิ ปริกल्पयेต

แปลว่า

“นายช่างจิตรกรรม ควรเขียนพรหมเทพให้มีสี่ मुख
(๔ หน้า) สี่พระพาหา แลดูงาม ประกอบด้วยรัตนคุณทล
(กรอบพระพักตร์แก้ว) ทรงนั่งเบื่องบนหน้าคา (แฝกหอม)
อันยาวรองหนึ่งละมั่ง มีพระกายอันขาว ทรงพระพัสดราภรณ์
(ผ้าห่ม) อันขาวสะอาด ทักขิณหัตถ์ประทานพร และในเบื่อง
ทักขิณอีกพระหัตถ์หนึ่งทรงทัฬหีฉาย (สุร) ฝ่ายวามหัตถ์
เบื่องซ้าย ทรงพระเต้าน้ำ และในเบื่องซ้ายอีกพระหัตถ์หนึ่ง
ทรงทัฬหี อันใช้สาธเนยใสไฟฉาย (สุร) ควรวางพระ
เวททั้ง ๔ ที่ถือไว้ในเบื่องหน้าแห่งพรหมเทพนั้นด้วย แต่
บางคราวควรเขียนพรหมเทพทรงหงส์ บางคราวควรเขียน
พรหมเทพมีดอกบัวเป็นอาสนะ ควรกำหนดพรหมผู้รังสฤษฏ์
สรรพโลกไว้ (อย่างนี้)”

ในคัมภีร์ จตุรวิจิตรจินตามณี ซึ่งแต่งขึ้นไว้ระหว่าง
พ.ศ. ๑๘๑๓ — ๑๘๒๓ มีคำแนะนำในการสร้างรูปพระพรหม
ไว้ว่า “ศิลปินผู้คงแก่เรียนควรทำรูปพระพรหมเป็นสี่หน้า

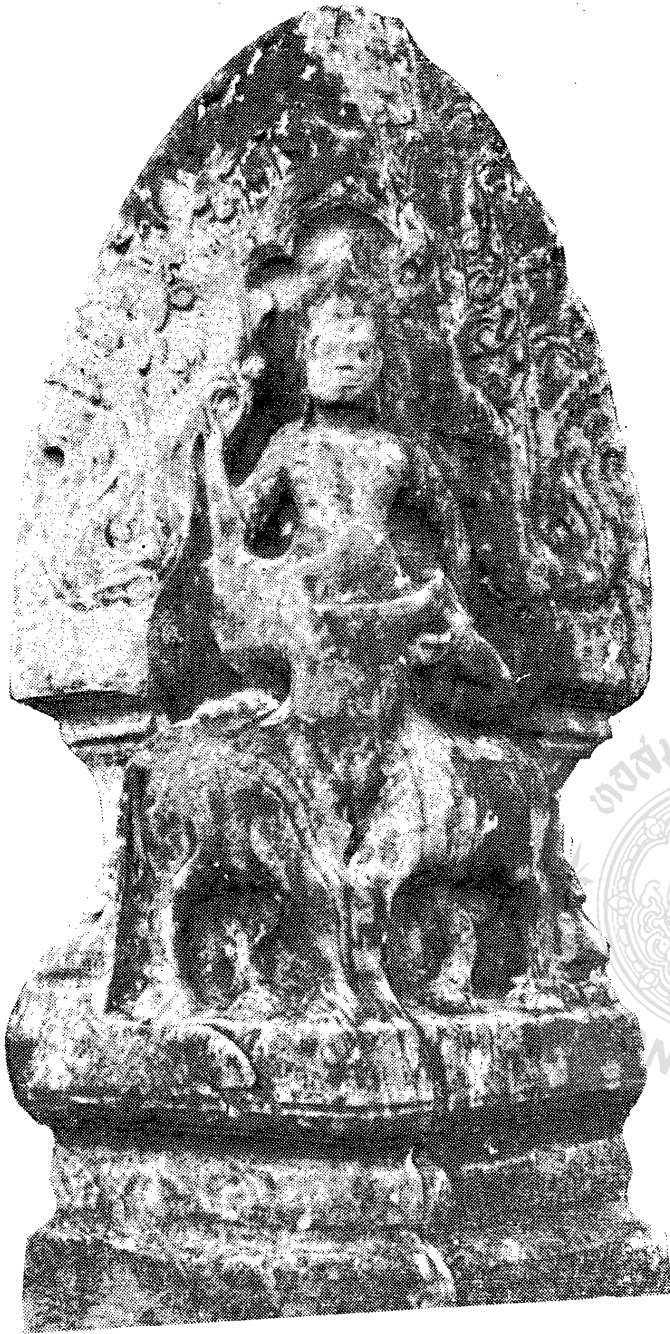
รูปจำหลักที่ปราสาทหินพิมาย

รูปที่ ๒๓

พระยมทรงกระบือ

เทพเจ้าประจำทิศใต้

ประดิษฐานอยู่เหนือชั้นครุฑทิศใต้
ของปราสาทองค์ประธาน

รูปที่ ๒๔

พระนารายณ์ทรงสิงห์

เทพเจ้าประจำทิศเหนือ

ประดิษฐานอยู่เหนือชั้นครุฑทิศเหนือ
ของปราสาทองค์ประธาน

รูปที่ ๒๕ พระวรุณ ทรงหงส์ และถือบังวาศ ทำด้วยหินทราย
จากประเทศอินเดียกลาง ตอนเหนือ
โดยได้รับความเอื้อเฟื้อจาก

The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1919.

สี่หัตถ์ ขมวดมุ่นพระเกศา ประทับนั่งในท่าวัชรบัลลังก์
(ขัดสมาธิเพชร) ทรงรถลากด้วยหงส์ ๗ ตัว ทรงหนังสือดำ
มีเครื่องประดับครบชุด พระหัตถ์ขวามือ ทรงถือพวงลูกประคำ
พระหัตถ์ขวาล่างทรงถือเต้าน้ำ พระหัตถ์มีเครื่องหมายมงคล
ครบถ้วน พระเนตรปิดด้วยฉนวน ” จึงเป็นอันว่าเท่าที่พอ
จะหาหลักฐานได้ ปรากฏว่ารูปพระพรหมในศาสนาพราหมณ์
ได้ทำกันเป็นสีหน้าสีมือมาแต่สมัยคุปตะแล้ว และมีบทบาท
ในการสร้างเป็นแบบฉบับสืบมา จนทำกันแพร่หลายไปใน
อินเดียฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ เช่น รูปพระพรหมประกอบพระ
พุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ สมัยปาละ (รูปที่ ๑๕ และ
รูปที่ ๑๖) รูปพระพรหม ศิลปโจषะ ในอินเดียใต้ (รูปที่ ๑๗)

ปัญหาจึงมีว่า เหตุไฉนรูปพระพรหมสมัยทวารวดีบนพื้น
แผ่นดินไทย จึงมีหน้าเดียวสองมือเช่นเดียวกับศิลปสมัย
คันธาระ เรื่องนี้มีผู้ให้ความเห็นว่า อาจเป็นด้วยช่างผู้สร้าง
รูปพระพรหมแต่ละสำนักมีความนิยมแตกต่างกัน ผู้สร้างรูป
พระพรหมประกอบพุทธรูปประวัติในพุทธศาสนานิยมทำเป็นรูปมี
หน้าเดียวสองมือ ส่วนผู้สร้างรูปพระพรหมในศาสนาพราหมณ์
นิยมนำเป็นสีหน้าสีมือ ถ้ากระนั้น อาจเป็นไปได้ว่า การสร้างรูป
พระพรหมหน้าเดียวในสมัยทวารวดีนั้น เป็นพระพรหมใน

พุทธศาสนา และได้ความคิดเห็นข้ามน้ำข้ามทะเลมาจากศิลป
คันธาระ หรือจากศิลปที่ได้แบบอย่างจากคันธาระ แม้ยังไม่
พบศิลปโบราณวัตถุสนับสนุนความเห็น แต่ก็ปรากฏหลักการ
ตรงกันอยู่ และนิยมสร้างเป็นพระพรหมหน้าเดียวสี่บมา แม้
ในประเทศอินเดียชั้นหลังเช่นในสมัยคุปตะ จะได้มีการฟื้นฟูแก้ว
หน้าไปอย่างใด เช่นได้มีการสร้างพระพรหมเป็นสี่หน้าสี่มือแล้ว
แต่ทางดินแดนส่วนนี้ยังไม่รับรู้ หรืออาจยังไม่แพร่หลายมาถึง
ประชาชนชาวดินแดนในเอเชียอาคเนย์จึงยังคงสร้างพระพรหม
ประกอบเรื่องพุทธประวัติเป็นหน้าเดียวสองมือตามคติเดิม แต่
ตามที่นักปราชญ์ ได้พิจารณาแบบอย่างศิลปและฝีมือช่างสมัย
ทวารวดีแล้วต่างลงความเห็นกันว่าได้แบบอย่างหรืออิทธิพล
จากศิลปกรรมสมัยคุปตะของอินเดีย ไม่เห็นกันว่าศิลปกรรมสมัย
ทวารวดีของเรามีอายุถอยหลังไปก่อนสมัยคุปตะได้ จนต่อมา
ในสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘) จึงปรากฏรูปพระพรหม
เป็นสี่หน้าและสี่มือตลอดมาจนปัจจุบัน และเหตุที่พระพรหมมา
เกิดมีเป็นสี่หน้าสี่มือขึ้น ก็มีผู้เสนอแนะว่าคงเกิดจากการต่อสู้
แข่งขันกันระหว่างศาสนาพราหมณ์กับศาสนาพุทธ พวกคณา-
จารย์ในศาสนาพราหมณ์จึงสร้างพรหมเป็นสี่หน้าสี่มือและสร้าง
เทพเจ้าอื่น ๆ ในศาสนานั้นให้มีหลายหน้าหลายมืดยิ่งขึ้น ส่วน

คณาจารย์ทางพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ก็คิดสร้างพระโพธิสัตว์ และรูปสำคัญ ๆ ในพุทธศาสนาให้มีหลายหน้าหลายมือบ้าง เป็นการต่อสู้แข่งขันกัน รูปเทวดาและพระโพธิสัตว์หลายหน้าหลายมือจึงได้มีขึ้นแพร่หลาย

ถ้าจะค้นคว้าหาหลักฐานต่อไปอีก ว่าคณาจารย์ของศาสนาใดเป็นผู้คิดขึ้นก่อน แล้วใครเอาอย่างใคร ก็คงเป็นเรื่องที่ยืดยาวมาก จึงขอยุติ แต่ขอเสนอเป็นข้อสังเกตว่าพระพรหม^๕ นั้นมีหงส์เป็นพาหนะ และเรามากจะพบรูปจำหลักตามโบราณสถานสมัยลพบุรี ทำเป็นเทวดาหน้าเดียวและทรงหงส์ หลายแห่ง เช่น ที่ปราสาทหินพนมรุ้ง ในจังหวัดบุรีรัมย์ และที่ปราสาทศีขรภูมิ ในจังหวัดสุรินทร์ (รูปที่ ๑๘ และ รูปที่ ๑๙) แม้ที่ปราสาทหินพิมาย ในจังหวัดนครราชสีมา ก็มี (รูปที่ ๒๐) รูปเหล่านี้มิใช่พระพรหมทรงหงส์ เพราะมีพระพรหมที่ปราสาทหินพิมาย^๕ นั้นเองทำเป็นสี่หน้าสี่มือแล้ว (รูปที่ ๒๑) ส่วนเทวดาหน้าเดียวทรงหงส์นั้น ปรากฏตามเรื่องราวในคัมภีร์พฤษหัตถัมหิตา ว่า เป็นพระวรุณ เทพเจ้าประจำทิศตะวันตก ทั้งรูปดังกล่าวนี้ที่ปราสาทหินพิมาย ประดิษฐานอยู่เหนือชั้นครุฑด้านทิศตะวันตกของยอดปราสาทองค์ประธาน และมีเทพเจ้าประจำทิศอีก ๓ องค์ คือ พระอินทร์ทรงช้าง ๓ เศียรอยู่ทิศตะวันออก

(รูปที่ ๒๒) พระยมทรงกระบือ อยู่ทิศใต้ (รูปที่ ๒๓) พระ
นารายณ์ทรงสิงห์ อยู่ทิศเหนือ (รูปที่ ๒๔)* ของยอดปรางค์องค์
ประธาน ตอนเหนือชั้นครุฑ เขาอธิบายไว้ว่าพระวรุณเทพเจ้า
ประจำทิศตะวันตกนั้น เป็นเทวดาหน้าเดียว บางทีก็ทำเป็น
สองมือ บางทีก็ทำเป็นสี่มือ ในยุคแรกมีหงส์เป็นพาหนะ แต่
ในตอนหลังมีกระบือเป็นพาหนะ มือหนึ่งถือบัง (ปาสะ) ตาม
รูปที่ปราสาทหินพนมรุ้ง ที่ปราสาทศีขรภูมิ และที่ปราสาทหิน
พิมาย จะเห็นไม่ชัดว่ามีมือไหนถือบัง แต่ถ้าดูจาก รูปที่ ๒๕ จะ
เห็นได้ชัด ว่ามือขวาถือบัง แต่หงส์ซึ่งเป็นพาหนะนั้น ดู
ตามรูปคล้ายเป็ด

ความจริง เรื่องราวของพระพรหมนั้นยืดยาวพิสดารพอใช้
แต่ที่นำมากล่าวนี้ เป็นการเสนอแนะโดยสังเขปตามหลักฐาน
ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี และเห็นพอจะตอบปัญหาที่
กล่าวไว้ข้างต้นได้อย่างกว้างๆ แต่ถ้าท่านผู้ใดต้องการทราบ
โดยละเอียดพิสดาร ข้าพเจ้าขอเชิญชวนให้ช่วยกันศึกษาค้นคว้า
ต่อไป.

* พระนารายณ์ทรงสิงห์ ประจำทิศเหนือนี้ เป็นที่น่าสังเกต

๔๑. ห้างขายยาแก้วสารพัดนึก	บริจายาไฮโปเกิร์บาตัม ๖๐๐ ตลับ
๔๒. บริษัททรงโอสธ จำกัด	บริจายาสำเร็จตรากุญแจ ๑๐๐ ชอง ยาเหลือง ยาแดง ยาแก้ปวดหู ยาแก้ปวดฟัน อย่างละ ๒ โหล ยาหอมแก้ลม ๑๐๐ ชอง และขี้ผึ้ง ตรากุญแจ ๕ โหล
๔๓. บริษัทไทยปิ่นเพชร จำกัด	บริจายาธาตุดอบเขย ยากษัยปิ่นเพชร อย่างละ ๑๒ ขวต ยาแดง ๑๒ ขวต ยาแก้หืด ๑๒ ขวต
๔๔. บริษัทไทยน้ำทิพย์ จำกัด	บริจาคโคคาโคล่า ๒๔๐ ขวต น้ำส้มแฟนต้า ๒๔๐ ขวต และสไปรท์ ๒๔๐ ขวต
๔๕. บริษัทห้องเย็นไทย จำกัด	บริจาคไอศกรีมจำนวน ๘๐๐ ถ้วย
๔๖. บริษัทเซเว่นอ๊อฟบอตตลิ่ง (กรุงเทพฯ) จำกัด	บริจาคเซเว่นอ๊อฟ เฮาต์ ๑๖๘ ขวต
๔๗. น.ส. เล็ก ลำชา	บริจาคหัวน้ำหวานจำนวน ๒๔ ขวต
๔๘. นางทองอยู่ ลำชา	บริจาคหัวน้ำหวานจำนวน ๑๒ ขวต
๔๙. บริษัทเฟรเซอร์แอนด์นีฟแห่งประเทศไทย จำกัด	บริจาคน้ำหวานบิงโก ๒๔๐ ขวต
๕๐. บริษัทยูเนียนโซดา จำกัด	บริจาคน้ำหวาน ๒๔๐ ขวต

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลกาลทานของบรรดาท่านพุทธศาสนิกชนนับแต่
 ทั่วปวง นายกรัฐมนตรี ท่านรัฐมนตรี ท่านเจ้าของ ผู้จัดการห้างร้าน บริษัท องค์การ
 โรงงาน และสาธุชนทั้งหลาย ซึ่งได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์ ให้อัคคม เครื่องดื่ม ยาสูบ
 ยารักษาโรค และกบปียภัณฑ์อื่น ๆ ส่งมาให้กรมศิลปากรจัดสิ่งซึ่งเป็นสุขบริโภคนวายเป็น
 พระภิกษุและสามเณรที่เข้าสมาธิพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในเทศกาลเข้าพรรษา
 ปี พ.ศ. ๒๕๐๘ นี้ ขอทุกท่านจงประสบแต่สิ่งมิ่งมงคล สมบูรณ์พูนผลด้วยจตุรพิธพร
 ตลอดกาลนาน เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๖ สิงหาคม ๒๕๐๘